ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

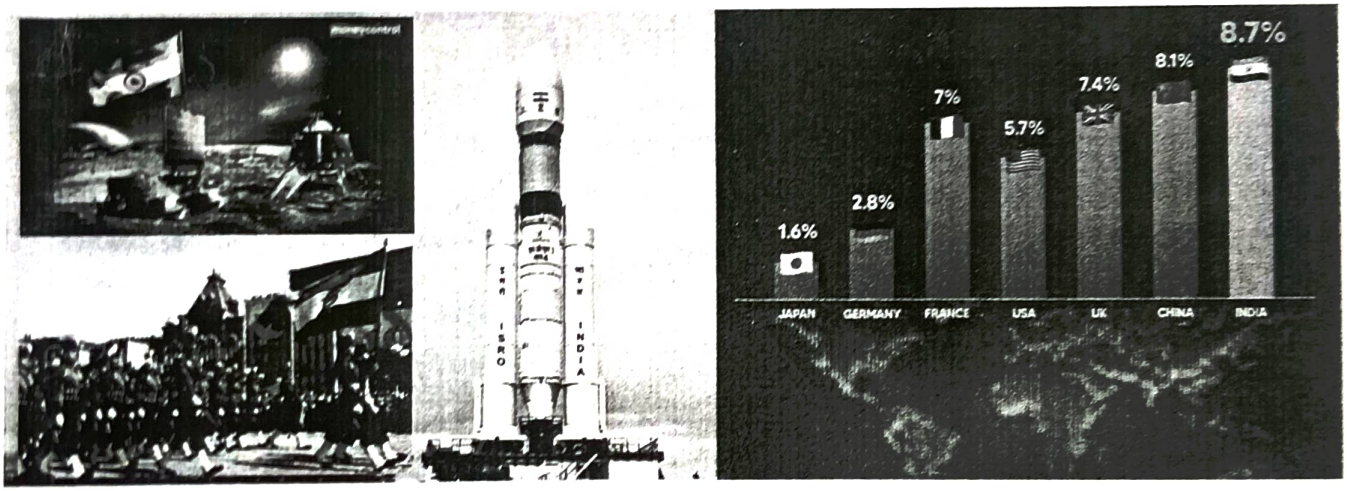
Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. 2, Issue- XCV, 21 March 2024

भारताची महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल

India's Journey Towards Superpower

:: संपादक ::
डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील विविध विकासात्मक योजनाचे मुल्यमापन

प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, बी.डी.काळे महाविद्यालय घोडेगाव ता. आंबेगाव जि.पुणे ४१२४०८

सारांश:–

२०१४ मध्ये सार्वत्रिक निवडणूका झाल्या. त्यामध्ये भाजपा सरकार सत्तेमध्ये आले. भाजप सरकारने म्हणजे पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजीनी विविध प्रकारच्या योजना भारतातील विविध जनतेसाठी सुरू केलेल्या आहेत. म्हणून मी माझ्या शोधनिबंधासाठी भारत सरकारने सुरू केलेल्या कोणकोणत्या योजना आहेत? या विविध प्रकारच्या योजना सुरू करण्यामागील सरकारचे कोणते उदेश होते? या विविध योजनेसाठी पात्र कोणत्या व्यक्ती असतील? या विविध योजनांसाठी कोणत्या प्रकारची कागदपत्रांची पूतर्ता करावी लागते? आणि या विविध योजनांचा किती लोकांना लाभ झालेला आहे. इत्यादी घटकांचा विचार केलेला आहे.

प्रास्ताविक:–

भारत सरकारने स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये विविध प्रकारच्या योजनांची आखणी करून अंमलबजावणी केलेली आहे. साधारणत: ७४० केंद्रीय योजना आहेत. २०१४ मध्ये सार्वत्रिक निवडणूका झाल्यानतंर भाजपाचे सरकार सत्तेमध्ये आले. आणि देशाचे प्रतप्रधान म्हणून मा. नरेंद्र मोदीजी निवड करण्यात आली. या सरकारने जनतेच्या विकासासाठी विविध प्रकारच्या नवनवीन योजना सुरू केलेल्या आहेत. त्यामध्ये स्टार्ट अप इंडिया (Start up India) मेक इन इंडिया (Make in India) स्टॅन्ड अप इंडिया (Stand up India) मुद्रा लोन योजना/प्रधानमंत्री मुद्रा लोन योजना (Mudra loan Schem) इत्यादीचा समावेश होत आहे.

शोधनिबंधाची उदिष्टये:–

१) भारत सरकारच्या विविध योजना कोणत्या आहेत. त्या समजून घेणे.
२) २०१४ पासून पंतप्रधान श्री मा. नरेंद्र मोदीजींनी कोणत्या योजा सुरू केलेल्या आहेत. त्या समजून घेणे.
३) मोदी सरकाच्या विविध योजनाचे उदेश कोणकोणते आहेत. ते समजून घेणे.
४) विविध योजनेसाठी कोणत्या व्यक्ती पात्र असतील, याची माहिती करून घेणे.
५) विविध योजनांचा लाभ कोणाला आणि कितपत झालेला आहे. याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:–

१) भारत सरकारच्या विविध योजना कार्यरत आहेत.
२) २०१४ पासून भाजप सरकारने जनतेच्या हिताच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी सुरू केलेली आहे.
३) सरकारच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे रोजगाराची उपलब्धता झालेली आहे.
४) सरकारच्या विविध योजनांचा विविध लोकांना मोठया प्रमाणावर लाभ झालेला आहे.
५) सरकारच्या विविध प्रकारच्या योजनासंबंधीची माहिती सर्व जनतेला आहे.

सशोधन पध्दती:– संबंधीत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि निरीक्षण पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

२०१४ पासून भारत सरकारने समाजातील विविध वर्गासाठी आणि जनतेसाठी विविध प्रकारच्या योजना सुरू के आहेत. त्यातील पाच योजना पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) मेक इन इंडिया: (Make in India) २५ सप्टेंबर २०१४ रोजी देशाचे पंतप्रधान श्री मा. नरेंद्र मोदीजी यांनी ही नवी दिल्ली येथे सुरू केली आहे. १३ ते १८ फेब्रुवारी २०१६ मध्ये मुंबईमध्ये महाराष्ट्रातील औद्योगिक व आर्थिक भ उभारी देण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर मेक इन इंडिया सुरू केलेली आहे. या योजनेची अंमलबजावणी ही दिल्ली येथून आणि राज्य पातळीवर केली जात आहे. मेक इन इंडियाचे प्रतिक हे एक विशाल चाके असलेला रथ आहे.

उद्देश:– १) विदेशी गुंतवणूकीला चालना देणे.
२) तरूण उद्योजकांना प्रेरीत करणे.
३) विविध कौशल्याच्या विकासामध्ये वाढ करणे.
४) बौध्दीक संपादचे संरक्षण करणे.
५) आधुनिक पायाभूत सोयी सुविधा निर्माण करणे.

६) उपलब्ध व्यवसायाचे वाटा वाढविणे.
७) मोठे मोठे उत्पादन केंद्र निर्माण करणे.
८) आपल्या उपलब्ध पातळीवर उत्पादनाचे केंद्र बनविणे निर्माण करणे.
९) औद्योगिक पार्क व स्मार्ट सिटी उभारणे आणि औद्योगिक कॉरिडोर निर्माण करणे.
१०) व्यवसायिक वातावरण निर्माण करून व्यवसायामध्ये सुलभता आणणे.

स्वरूप:– मेक इन इंडिया ही योजना एक प्रकारची स्वदेशी चळवळ समजली जाते. अर्थव्यवस्थेच्या २५ क्षेत्रामध्ये १०० % विदेशी थेट गुंतवणूकीला परवानगी देण्यात आलेली आहे. उदा.– ॲटोमोबाइल्स, स्मायने, आय.टी., वी.पी.एम., रेल्वे, अक्षय उर्जा, औष्णीक उर्जा, जैविक तंत्रज्ञान, रस्ते व महामार्ग, इलेक्ट्रॉनिक संस्था, संरक्षण, उत्पादन, अवकाश, कापड व कपडे उद्योग, बंदरे, बांधकाम, खाद्य पदार्थ प्रक्रिया, चामडे, आरोग्य, करमणूक, खाण, पर्यटन आणि औषधे अशा प्रकल्पाचा यामध्ये समावेश केलेला आहे. या योजनेन्वये आज पर्यंत १६.४ लाख कोटी एवढी प्रचंड गुंतवणूक झालेली आहे. अमेरिका आणि चीन या अर्थव्यवस्थेला मागे टाकून भारतीय अर्थव्यवस्था पुढे गेलेली पहावयास मिळत आहे. व्यावसायीक निर्देशांकामध्ये २०१८ मध्ये १९० देशांमध्ये भारताचा क्रमांक हा ७७ वा लागत होता. या योजनेमार्फत विविध २५ उत्पादन क्षेत्राची निवड केलेली आहे. उदा. वाहान उद्योग, विमान वाहातुक, जैविक तंत्रज्ञान, निरोगीपण, अवकाश, बंदरे, खाणकाम, रेल्वे, आयटी, बीपीएम, स्मायने, चामडी उद्योग, बांधकाम, अन्न प्रक्रिया, औषधे, औणिक उर्जा, पर्यटन, पूर्ननिर्मीतीक्षम उर्जा, कापड, तेल व वायू, मनोरंजन, रस्ते व महामार्ग, संरक्षण उत्पादने, इलेक्ट्रॉनिक मशिनरी, वाहानांचे सुट्टे भाग उद्योग इ. मेक इन इंडिया उपक्रमाणे लक्षणीय यश मिळविलेले आहे. सध्या मेक इन इंडिया २.० अंतर्गत २७ क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित केलेले आहे. भारत सरकारने आजपर्यंत विविध देशांबरोबर करार केलेले आहेत. साधारणत: २५९४ विविध प्रकारचे भारत सरकारने करार झालेले आहेत.

मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे होणारे फायदे:–

१) मेक इन इंडिया मुळे भारतीय रूपयाला बळ मिळालेले आहे.
२) मेक इन इंडियामुळे रोजगार वाढण्यास मदत झालेली आहे.
३) मेक इन इंडियामुळे व्यवसाय करणे सोपे झालेले आहे.
४) मेक इन इंडिया मुळे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये वाढ झालेली आहे.
५) मेक इन इंडियामुळे तांत्रिक ज्ञानाला चालना मिळालेली आहे.
६) मेक इन इंडिया उपक्रमाचा परीणाम म्हणून ब्रॅंड मूल्य वाढले.
७) मेक इन इंडिया उपक्रमातून भांडवलाचा प्रवाह वाढलेला आहे.
८) मेक इन इंडियामुळे तरूण नवनवीन कल्पना घेवून येत आहेत.
९) मेक इन इंडियामुळे जीवनमानात सुधारणा होत आहे.
१०) विविध प्रकारच्या तंत्रज्ञानाचा वापर वाढलेला आहे.

मेक इन इंडिया उपक्रमाचे तोटे:–

१) विविध क्षेत्रामध्ये त्याचे नकारात्मक परिणाम होत आहेत.
२) शेती क्षेत्राकडे दूर्लक्ष होत आहे.
३) लहानलहान व्यापाऱ्यांना त्याचा फटका बसलेला आहे.
४) नैसर्गिक संसाधने नाट होत आहेत.
५) लहान लहान उद्योगांचे नुकसान हो आहे.
६) विविध प्रकारचे प्रदुषण वाढत आहे.
७) आंतरराष्ट्रीय ब्रॅन्ड वाढतील

थोडक्यात सारांश स्वरूपात सांगावयाचे झाले तर, या योजनेच्या माध्यमातून भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये एक प्रकारची नवी दिशा प्राप्त होताना दिसत आहे. कारण नवीन तरूण व्यवसायिक निर्माण होतील.

२) स्टार्ट अप इंडिया:(Start up India) भारत सरकारने ही नवउद्योजकाना प्रेरीत व प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना सुरू केलेली आहे. ही योजना १५ ऑगष्ट २०१५ रोजी दिल्ली येथील लाल किल्यावरून स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी घोषित केलेली आहे. आणि १६ जानेवारी २०१६ रोजी अर्थमंत्री मा. अरूण जेटली यांनी ही योजना सुरू केली आहे. अशा प्रकारची अधिकृत घोषणा केलेले आहे.

उद्दिष्टये—१) स्टार्ट अपला इंडियामुळे नवउद्योजकांना मोठया प्रमाणावर प्रोत्साहन देणे.
२) स्टार्ट अप इंडियामधून मोठया प्रमाणावर रोजगार निर्मीती करणे.
३) स्टार्ट अप इंडियातुन मोठया प्रमाणावर संपत्ती निर्माण करणे.
४) महिला उद्योजकांची क्षमता वाढविण्यासाठी ऑनलाईल व ऑफलाईन अभ्यासक्रम चालविणे.
५) महिला नवउद्योजकांना कायदेविषयक करविषयक आणि आर्थिक सल्ले देणारी यंत्रणा निर्माण करणे.

पात्रता:— १) कंपनीने खाजगी मर्यादित कंपनी किंवा संपत्ती उत्तरदायित्व कंपनी तयार करावी.
२) कंपनीला औद्योगिक धोरण व पदोन्नती विभागून मान्यता मिळालेली असली पाहिजे.
३) व्यवसायसंस्थेचे शिफारस पत्र असले पाहिजे.
४) कंपनीने नावीन्यपूर्ण उत्पादन करावे.
५) कंपनी नवीन असावी, मात्र ५ वर्षा पेक्षा जूनी नको आहे.
६) व्यवसायसंस्थेची उलाढाली ही २५ कोटीपेक्षा जास्त नसावी.

अर्ज कसा करावा?:— ज्या व्यक्तींना किंवा संस्थांना या योजनेचा लाभ घेवायाचा आहे. त्यांनी स्टार्ट अप इंडिया पोर्टरला भेट दयावी, कंपनीचे नाव आणि स्थापना नोंदणी दिनांक लिहावी. पॅन, पत्ता, पीन कोड नंबर, राज्य लिहावे. आधिकृत प्रतिनिधी, संचालक, भागीदार यांचा तपशिल लिहावा. आवश्यक कागदपत्र व स्वत:चे प्रमाणपत्र अपलोड करावेत. कंपनीची स्थापना व नोंदणी प्रमाणपत्र अपलोड करावे.

स्टार्ट अप इंडियाचे फायदे:— १) आर्थिक फायदे
२) आय कराचा लाभ
३) नोंदणीचे फायदे
४) शासकिय निविदा
५) नेटवर्किगच्या मोठया संधी

थोडक्यात सारांश स्वरूपात सांगावयाचे झाले तर, हया योजनेमुळे नवनवीन उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्याची उत्तम संधी प्राप्त होणार आहे. त्यामुळे देशामध्ये उद्योजक आणि उद्योगांच्या संख्येमध्ये वाढ होण्यास मदत होणार आहे.

३) स्टॅन्ड अप इंडिया:(Stand up India) भारत देशाचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदीजी यांनी ही योजना ५ एप्रिल २०१६ मध्ये सूरू केलेली आहे. एस.सी. (अनुसूचित जाती) आणि एन.टी. (अनुसूचित जमाती) वर्गातील तरूण व महिलांना विवि प्रकारचे उद्योगव्यवसाय सुरू करण्यासाठी मोठया प्रमाणावर या योजनेव्दारे कर्ज उपलब्ध करून देऊन उद्योजक होण्यासा प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना सूरू केलेली आहे. या योजनेचे बोधवाक्य'' करे प्रयास पाएं विकास'' असे आहे.

लक्षणे किंवा वैशिष्टये:— या योजनेअंर्तगत एस.सी व एस.टी. तरूण व महिला उद्योजकांना नवीन प्रकल्प किंवा ग्रीन फि प्रकल्पासाठी १० लाख ते १ कोटी पर्यंतचे कर्ज उपलब्ध करून दिले जाणार आहे.

पात्रता:— १) स्टॅन्ड अप इंडिया ही योजना केवळ महिला कर्जदार किंवा एस.सी. व एस.टी. जातीसाठी आहे.
२) स्टॅन्ड अप इंडियासाठी वय हे वर्ष १८ पेक्षा जास्त असावे.
३) ग्रीन फिल्ड प्रोजेक्ट (नवीन प्रोजेक्ट) उभारणीसाठी स्टॅन्ड अप इंडियाकडून लोन घेता येईल.
४) जुन्या व्यवसायासाठी कर्ज घेवू शकणार नाहीत.
५) प्रकल्प हा व्यवसाय निर्मीती क्षेत्र (Manufacturing sectors) किंवा सेवा क्षेत्रामधील (Service sect असावा.
६) कंपनीची वार्षिक उलाढाल ही २५ कोटीपेक्षा अधिक नसावी.

कर्ज किती उपलब्ध होईल:— १) १० लाख ते १ कोटी रूपये.
२) मुदती कर्ज व खेळते भांडवल कर्ज यापैकी एक किंवा दोन्ही घेऊ शकतात.
३) दोन्ही कर्ज घेतली तरी पण १ कोटीपेक्षा जास्त नाही.
४) एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ७५% कर्ज मिळते.
५) आपले स्वत:चे २५% भांडवल अपेक्षित आहे.

६) नियमानुसार किमान १% कर्जदाराला स्वत:चे पैसे गुंतवावे लागतील.

व्याज दर काय असेल? –१) व्याजदर किती असावेत याबाबत निश्चिता नाही.

२) किमान व्याजदर घ्यावेत तशा प्रकारची सूचना बॅंकांना दिलेली आहे.

३) कर्जाचा व्याजदर बेसीक रेट किंवा एम.सी.एल.आर. अधिक टेनुर परमेन्ट अधिक ३% पेक्षा जास्त असू नये.

परतफेडीचा कालावधी:– १) कमाल ७ वर्ष

२) किमान १८ महिन्यापर्यत मुदतीच्या परतफेडीवर देवू शकते.

कागदपत्र:– १) आधार कार्ड

२) पॅन कार्ड

३) कोटेशन

४) प्रकल्प अहवाल

५) जातीचा दाखला

६) आवश्यक विशेष श्रेणीप्रमाणपत्र

७) ग्रामीण भागाचा दाखला

८) लोकसंख्या प्रमाणाचा दाखला

९) व्यवसायाच्या ठिकाणाची कागदपत्र किंवा भाडे करार

१०) शिक्षण किंवा कौशल्य विकास प्रमाणपत्र

११) बॅंक खाते १२) प्राधिकरण पत्र

अर्ज कसा करावा:– १) स्टॅन्ड अप इंडिया पोर्टलव्दारे ऑनलाईन फॉर्म भरावा.

२) जवळच्या बॅंक शाखेव्दारे फॉर्म भरू शकता.

३) लिड डिस्ट्रीक मॅनेजरच्या मदतीने फॉर्म भरता येईल.

थोडक्यात सारांश स्वरूपात सांगावयाचे झाले तर, या योजनेमार्फत अनुसूचित जाती व जमातीमधील महिला आणि इतर महिलांना रोजगार निर्माण होवून आर्थिक सबलीकरण घडून येण्यास मदत होणार आहे.

४) मुद्रा लोन योजना/प्रधानमंत्री मुद्रा लोन योजना (Mudra loan Schem) भारतीय नागरिक ज्याच्याकडे बिगर शेतकरी उत्पन्न निर्माण करणाच्या व्यवसायाची योजना आहेत. उदा. उत्पादन किंवा प्रक्रिया किंवा व्यापार किवा सेवा क्षेत्रातील कोणताही उद्योगव्यवसायासाठी १० लाख रूपये पर्यंत कर्ज या योजनेव्दारे दिले जाते. पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदीजीनी ८ एप्रिल २०१५ रोजी या योजनेची घोषणा केलेली आहे. २०१५–१६ चे अंदाजपत्रकानुसार २०,००० कोटी गुंतवणूकीसाठी मुद्रा बॅंकेची घोषणा केलेली आहे. मुद्रा बॅंकेची (मायक्रो युनिटस डेव्हलपमेंट ॲण्ड रिफायनास एजन्सी) स्थापना केलेली आहे. कंपनी म्हणून मार्च २०१५ मध्ये कंपनी कायदा, २०१३ अंतर्गत गैर बॅंकिंग वित्तीय कंपनी म्हणून ७ एप्रिल २०१५ ला आणि आर. बी आय च्या कायदा १९३४ नुसार नोदणी करण्यात आलेली आहे. मुद्रा लोन हे साधारणत: ७ ते १० दिवसामध्ये मिळते. साधारणत: अशा प्रकारच्या कर्जाचे व्याजदर हे ७.३० टक्के असतो.

उदेश:– १) प्रथम स्वयंरोजगारासाठी सोयीचे कर्ज किंवा भांडवल उपलब्ध करून देणे.

२) लहान उद्योगाव्दारे रोजगार निर्मीती करणे

प्रधानमंत्री मुद्रा कर्ज योजनेचे प्रकार:– प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेमार्फत तीन प्रकारचे कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते.

मुद्रा कर्जाचा प्रकार	कर्ज वाटपाचे प्रमाण
शिशू	५०,०००० पर्यंत
किशोर	५०,००० ते ५ लाख पर्यंत
तरूण	५,००,००० ते १० लाख पर्यंत

या योजनेव्दारे सुक्ष्म व लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा केला जात आहे. २०१७ ते मार्च २०२० अखेर पर्यंत विविध मुद्रा प्रकाराला कर्ज पुरवठा केलेला आहे.

प्रकार	२०१७–१८	२०१८–१९	२०१९–२०
शिशु			
१) खात्यांची संख्या	३१,४५,६८५	३७,५०,५७०	४१,३२,६७९
२) वाटप केलेले कर्ज	७,९८,०२६	१०,०५,२०७	१२,११,४२८
किशोर			
१) खात्यांची संख्या	३,५४,८२८	५,१०,२४९	५,०५,१५४
२) वाटप केलेले कर्ज	७,३४,३४०	८,२८,७२८	७,२६,८६६
तरूण			
१) खात्यांची संख्या	९६,११७	१,२५,१६२	१,३३,१९९
२) वाटप केलेले कर्ज	६,९४,२५५	७,४०,२६४	८,०१,५१६
एकूण			
१) खात्यांची संख्या	३५,९६,६२०	४३,८५,९८१	४७,७१,०३२
२) वाटप केलेले कर्ज	२२,२६,६२१	२५,७४,१९९	२७,३९,८९०

संदर्भः– महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०–२१

प्रधानमंत्री मुद्रा कर्ज योजनेअतंर्गत कोण कर्ज मिळवू शकतोः– १. व्यवसायाचा एकल मालक २. भागीदारी व्यवसायसंस्था ३. सेवा क्षेत्रातील कंपनी ४. सूक्ष्म उद्योग ५. दुरूस्ती दुकाने ६. ट्रक मालक ७. अन्नसंबंधित व्यवसाय ८. सुक्ष्म उत्पादन व्यवसायसंस्था

प्रधानमंत्री मुद्रा कर्ज योजनेचे फायदेः– १) देशातील कोणतीही व्यक्ती ज्याला स्वत:चा एखादा छोटासा व्यवसाय सुरू करावयाचा आहे. तो या जोजनेव्दारे कर्ज मिळवू शकतो.

२) देशातील नागरीकाला व्यवसाय सुरू करण्यासाठी हमीशिवाय कर्ज दिले जाईल. याशिवाय कर्जासाठी कोणत्याही प्रकारची प्रोसेसिंग शुल्क घेतले जात नाही.

३) या प्रकारच्या कर्जाच्या परतफेडीचा कालावधी ५ वर्षापर्यंत वाढविला जावू शकतो.

४) कर्ज घेणाऱ्या लाभार्थीला मुद्रा कार्ड मिळते. त्याच्या आधारे व्यवसायिक गरजांवर खर्च करीत असतो.

प्रधानमंत्री मुद्रा कर्जासाठी कागदपत्रः– या योजनेसाठी पुढील प्रकारची कागदपत्र आवश्यक असतात. आधार कार्ड, पॅन कार्ड, अर्जदाराचा कायमचा पत्ता, व्यवसायाचा पत्ता, व्यवसाय सुरू करण्याचा पुरावा, मागीन तीन वर्षाचे बॅलन्सशिट, आयकर रिटर्न, पासपोर्ट आकाराचे फोटो, व्यवसायासाठी लागणारी यंत्रसामग्रीचे कोटेशन इ.

थोडक्यात सारांश स्वरूपात सांगावयाचे झाले तर, विविध शिशु, किशोर व तरूण श्रेणीमध्ये मुद्रा बॅकेव्या माध्यमातुन कर्ज पुरवठा झाला तर नवनवीन उद्योजक निर्माण होतील. स्वयंरोजराच्या संधी निर्माण होतील आणि बेरोजगारीची समस्या सोडविण्यासाठी फायदेशिर ठरत आहे.

संदर्भः–

1) प्रा. डॉ. डी.जी. उशिर, डॉ. एस. आर जावळे; प्रा. डॉ. एस. आर. पगार व डॉ. एस. व्ही. टिळे,' भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास,'' निराली प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती सप्टेंबर २०२१ पृष्ठ क्र. ३.२० ते ३.२५

2) प्रा. डॉ. संभाजी काळे, प्रा. डॉ. बी.डी. उंदरे, प्रा. डॉ. कृष्णा पाडवी व प्रा. डॉ. संतोष वाघमारे,' व्यवसाय व्यवस्थापन', प्रशांत पब्लिकेशन जळगांव, प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट २०२१,पृष्ठ क्र. ५९ ते ७२.

3) प्रा. धिंग्रा,प्रा. इश्वर सी,'रिसोर्से प्लनिंग डेव्हलपमेंट अॅन्ड प्रॉब्लेम,' सुलतान चांद अॅन्ड सन्स,नवी दिल्ली आवृत्ती ७ वी.

4) Ruddar Datt & Sundharam P.M.,'Indian Economy',S Chand & Company ltd.,New Delhi,13 Edition.

5) इंटरनेट विकीपिडीया